

ДК 930.1:303.446.4

Валерій Саєнко*
(Херсон)

АРХЕОЛОГІЧНО-КРАЄЗНАВЧА І МУЗЕЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ О.І. ТЕРЕНОЖКІНА у 1920-ті роки

Тереножкін Олексій Іванович — археолог, працював в Росії, Середній Азії, Україні. З 15 років почав активно займатися археолого-краєзнавчими дослідженнями в Поволжжі, а потім в Центральній Азії. Одним із перших відкрив цивілізацію Хорезму. 1948 р. переїхав до України, де вивчав передскіфську та скіфську добу.

Ключові слова: археолог О.І. Тереножкін, наукова робота, бібліографія.

Тереножкін Алексей Иванович — археолог, работал в России, Средней Азии, Украине. С 15 лет начал активно заниматься археолого-краеведческими исследованиями в Поволжье, а потом в Центральной Азии. Одним из первых открыл цивилизацию Хорезма. В 1948 г. переехал в Украину, где изучал предскифскую и скифскую эпохи.

Ключевые слова: археолог О.И. Тереножкин, научная работа, библиография.

Terenozhkin Alexey Ivanovich — the archeologist, worked in Russia, Central Asia, Ukraine. From the age 15 began actively to be engaged in researches of archeology regional studies in the Volga region, then in the Central Asia. He was one of the first who opened a civilization of Khoresm. In 1948 moved to Ukraine where studied the Prescythian and Scythian periods.

Keywords: archeologist A. Terenozhkin, research work, bibliography.

Дуже вдало зазначено, що видатний дослідник стародавньої історії Євразії, Олексій Іванович Тереножкін, прожив в науці «ніби-то два життя», перше з яких пов'язано з неабияким внеском у вивчення археології Середньої Азії, а друге — з дослідженнями широкого кола питань розвитку культур епохи пізньої бронзи та скіфського часу в Надчорномор'ї і Подніпровському Лісостепі, на основі чого були зроблені концептуальні висновки про хід історичних процесів, які відбувалися вздовж поясу Євразійських степів¹.

---

* Валерій Саєнко — здобувач кафедри всесвітньої історії та історіографії Інституту психології, історії та соціології Херсонського державного університету.

¹ Мурзін В.Ю. Засновник київської школи скіфознавства О.І. Тереножкін // Музейні читання. Матеріали конф., присв. 90-літтю О.І. Тереножкіна. Музей іст. коштовностей

Треба зауважити, що в центральноазійському періоді його діяльності також виразно виокремлюються кілька великих тем — дослідження в Приураллі, створення археолого-історичної періодизації Семиріччя, зацікавлення Хорезмом, Чачем і Согдом. Склалося так, що безумовного визнання дістали лише досягнення у вивченні проблематики останнього, головним чином завдяки подовженню минулого Самарканду². Але і в дослідженнях, присвячених Киргизстану, і в хорезмській історіографії праці О.І. Тереножкіна займають помітне місце, і майже кожна публікація містить посилання на його статті.

Є й інші малодосліджені сторінки в інтелектуальній біографії вченого, наприклад, та, що пов'язана з участю в написанні історії 24-ї армії (з 1943 р. — 4 гвардійська)³ під час служби в РККА в роки Великої Вітчизняної війни. Ще один досить великий науковий період в його житті, здобутки якого самі по собі вже були б гідні того, щоб увічнити ім'я Олексія Івановича в археологічній регіоналістиці — це роки, коли він ще підлітком та юнаком займався краєзнавчою та музейною діяльністю у рідному Поволжжі. Показово, що в уявленнях сучасних музейних працівників на батьківщині О.І. Тереножкіна, він таки на все життя і залишився великим краєзнавцем, не зважаючи на своє професорство, роботу в академічних установах, енциклопедизм знань, широту досліджень та написання узагальнюючих праць; не вельми сумніваючись, вони вважають, що ювілейні конференції, присвячені вченому, є саме «краєзнавчими читаннями»⁴, хоча ті мають виразний євразійський контекст — для матері дорослий син завжди дитина.

Невеличка історіографія теми, окрім коротких пасажів в біографічних нарисах, нараховує лише дві публікації: тези доповіді Н.П. Шевченко⁵ на конференції в м. Чигирині, присвяченій 100-річчю з дня народження О.І. Тереножкіна та віддану нещодавно до друку статтю М.В. Гречишкіної, з якою автор люб'язно дозволила мені ознайомитися.

Джерела по цьому питанню складаються з матеріалів, які містяться у сімейному архіві родини Тереножкіних (фотографії, документи, спогади та особисті щоденники Олексія Івановича)⁶, та експозиційних і фондових матеріалів краєзнавчого музею у місті, де пройшли його дитячі та юнацькі роки

України. — К., 1998. — С. 5–8; *Скорый С.А.* Алексей Иванович Тереножкин — выдающийся археолог современности // Ранний железный век Евразии: до 100-летия от рождения О.И. Тереножкина. — К., 2007. — С. 10–12.

² *Иневаткина О.Н.* Алексей Иванович Тереножкин в Средней Азии. Труд и интуиция // Ранний железный век Евразии ... — С. 15–16; *Гречишкіна М.В.* Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна в Середній Азії (1929–1941 рр.) // Археологія. — К., 2010. — № 2. — С. 102–107.

³ *Маневич Е.Л., Бенедиктов И.И., Тереножкин А.И.* От Сталинграда до Вены. Боевой путь Н-ской гвардейской армии. — Действующая армия. 1945.

⁴ *Сулейманова Н.* — Електронний ресурс. — nv.pugachev-reklama.ru/p0356.htm.

⁵ *Шевченко Н.П.* Краєзнавча та музеєзнавча діяльність О.І. Тереножкіна // Ранній залізний вік Євразії ... — С. 19–20.

⁶ Див: Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). — К., 2006. — 112 с.

(польових щоденників, звітів за проведені експедиції та історичних і археологічних експонатів, здобутих ним власноруч)⁷. У великому масиві документів, що склали особистий фонд Тереножкіна-Іллінської, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України, найдавніші матеріали відносяться лише до 1929 р., коли О.І. Тереножкін вже полишив роботи в Поволжі, і в його наукових інтересах все більше місце почали займати центральноазійські теми⁸.

Народився майбутній вчений 26 листопада 1907 року в місті Ніколаєвську, назва якого під час громадянської війни з ініціативи В.І. Чапаєва була змінена на Пугачов, Самарської губернії (зараз Саратовської області).

Олексій починав своє знайомство з пам'ятками археології, підлітком проводячи розвідки на довколишніх поселеннях вздовж р. Великий Іргіз — лівої притоки Волги. Ще в шкільні роки він відкрив кілька поселень доби бронзи⁹. Треба зазначити, що в майбутньому саме епоха пізньої бронзи була відправною точкою в наукових пошуках вченого після переїзду до України.

За свідченням самого О.І. Тереножкіна, свої перші археологічні відкриття він зробив у 1919 та 1920 рр., тобто початок зародження наукових зацікавлень відбувався тоді, коли йому не виповнилося і дванадцяти років¹⁰.

Хлопчаче захоплення старовиною отримало подальший серйозний розвиток на загальному фоні створення в перші ж післяреволюційні роки мережі периферійних музеїв та орієнтації держави на організацію і активну підтримку краєзнавства.

В м. Пугачові ще 1918 р. створений «Гурток любителів світознавства» з метою об'єднати наукові студії та задля популяризації краєзнавства в широких колах населення.

Повітовий Позашкільний Відділ Народної освіти 1919 р. відкрив три заклади під загальним керівництвом такої установи, як «Центральний музей»: «Педагогічний музей», «Музей місцевого краю» та «Відділ товариства археології, історії і етнографії при Самарському державному університеті». Останній і увійшов, як археологічна секція, до «Гуртка любителів світознавства». 1919 року в ній перебувало 19 чоловік. На одному з засідань секції Ф.Т. Яковлев зробив доповідь «Кургани Самарської губернії»¹¹. Як не дивно, збереглися жваві подробиці цього виступу: вкрай кумедну десятихвилинну «лекцію» з великим гумором описав у своїх спогадах М.Н. Тихомиров¹².

---

⁷ Саєнко В.М. Короткий звіт про поїздку на батьківщину О.І. Тереножкіна. — (віддано до друку).

⁸ НА ІА НАН України, ф. 27, спр. 2, 4.

⁹ Лесков А.М. К 60-літтю А.И. Тереножкіна // СА. — М., 1967. — № 4. — С. 191.

¹⁰ Тереножкін А. Автобіографія [Після 1979 р.] / Из жизни Алексея Тереножкіна... — С. 97.

¹¹ Сулейманова Н.И. Заволжская сокровищница. История Пугачевского краеведческого музея (к 90-літтю музея). — Пугачев, 2009. — С. 3.

¹² Тихомиров М.Н. Самара в моей жизни (1919–1923). — Самара: «Самарский университет», 1994. — С. 53.

Втім, заклик доповідача до слухачів «приступити до масових розкопок курганів», можливо, й спонукав Олексія (вірогідно, що він був присутній, бо лекція була подією) до пошуків, і того ж року він знаходить кілька фрагментів кераміки в околицях міста на поселенні, яке потім у звітах постійно згадується під символічною назвою «селище № 1». Схематичний план цього поселення пізньої бронзи можна побачити серед паперів В.А. Городцова, через кілька років О.І. Тереножкін передав його видатному археологу¹³.

Таким чином, ніяких спеціалістів, які хоча б трохи були обізнані з археологією та найдавнішою історією Поволжя, в Пугачові не було зовсім. Робота секції поки ще спрямовувалася лише на створення музею місцевого краю та архіву при ньому.

1920 р. місцеві ентузіасти вперше в повіті займаються розкопками курганів на околиці міста в зв'язку зі спробою їх пограбування школярами¹⁴.

В грудні 1921 р. у Москві була проведена 1-ша Всеросійська краєзнавча конференція. На ній виступив нарком освіти А.В. Луначарський з закликом по всій країні до вивчення народом регіональної історії. Мабуть, у зв'язку з цією подією в м. Пугачові Музей місцевого краю був відокремлений від Центрального музею і став самостійною установою. В страшну годину, коли розпочався голод, директором музею з грудня був призначений 20-річний К.І. Журавльов, майбутній старший товариш і науковий однодумець Олексія Тереножкіна.

В цей голодний 1921 рік сім'я Тереножкіних виїхала з Поволжжя та жила в Україні — в селі Пеньківка Жмеринського повіту Кам'янець-Подільської губернії і лише навесні 1923 року повернулася до рідного Пугачова¹⁵.

Олексій згадував, що коли згодом він працював у місцевому краєзнавчому музеї, то там серед експонатів були виставлені заспиртовані в банках частини людських тіл, заготовлені на продаж. І зараз в експозиції Пугачовського міського краєзнавчого музею можна побачити дві круглі пласкі «хлібини» того часу, зліплені з лущиння та відходів насіння «семи злаків».

При Російській Академії наук 1922 р. було створено Центральне бюро краєзнавства, його діяльність привела до швидкого зростання краєзнавчого руху, на весну 1923 р. в Росії, окрім Москви і Петрограду, було зареєстровано 231 товариство та 285 місцевих музеїв¹⁶.

Олексій працював в пугачовському музеї між 1923 та 1928 роками, проводячи за музейними справами весь свій час і згадував, що до третини експонатів було зібрано особисто ним або за його участю. Він проводить археологічні розвідки навколо свого міста, передаючи матеріали до музею.

---

¹³ НА ГИМ, ф. В.А. Городцова, спр. 4.

¹⁴ Архів ПКМ. (*Журавлев К.* Отчет о раскопках курганов, произведенных в западной окрестности гор. Пугачева в 1921 г.).

¹⁵ Из жизни Алексея Терножкина ... — С. 8–10.

¹⁶ *Соболев В.С.* Академия Наук и краеведческое движение // Вестник РАН. — М., 2000. — Т. 70. — № 6 — С. 535–541.

Разом з Олексієм археологічними розвідками та розкопками займалися два його старші брати — Іван, який якраз повернувся зі служби в лавах Червоної армії, а в майбутньому стане відомим ботаніком, та Олександр.

З початку весни 1923 р. К.І. Журавльов часто виїздить в села, розташовані по р. Великий Іргиз. Під час цих розвідок пощастило знайти багато свідочств про археологічні та палеонтологічні місцезнаходження, були зібрані експонати, відкрито кілька пам'яток. За результатами розвідок написаний звіт. Описуються 35 пунктів місцезнаходження археологічних матеріалів і маршрутів розвідок. Хронологія знахідок — від неоліту до періоду Золотої Орди. Майже в усіх «археологічних екскурсіях» та розкопках брав участь Олексій Тереножкін, про що К.І. Журавльов постійно, майже на кожній сторінці, згадує в тексті, причому значна частина матеріалів, які увійшли до звіту, були відкриті ним під час самостійних розвідок. Звіт підготовлений вельми професійно, мабуть завдяки консультації археологів самарського історичного Товариства; туди відправлений один екземпляр звіту¹⁷.

Цього ж року була надрукована брошура «Про збирання історико-археологічних експонатів для Пугачовського музею місцевого краю». З ініціативи музею повітовий виконком видав наказ про охорону пам'яток старовини, а також про здачу до музею усіх знахідок старожитностей.

При музеї 2 лютого 1924 р. створено «Товариство по вивченню місцевого краю». До кінця року в нього прийнято 20 чоловік, серед них був і Олексій Тереножкін.

В польовий сезон 1924 р. вони разом з К.І. Журавльовим продовжують проводити розвідки, про що був підготовлений детальний звіт на 52 сторінки машинопису¹⁸.

1925 року Олексій дізнався, що в одного мешканця з «розкольників» знаходиться велике зібрання книг, які той, згідно записаним спогадам ніби-то «поцупив» зі Спасо-Преображенського монастиря (насправді, скоріше за все, ця людина намагалася таким чином зберегти книги після закриття радянською владою монастирів 1919 року). Ці стародруки, треба розуміти, були конфісковані та поступили до музею.

Влітку 1925 р. К.І. Журавльов з О.І. Тереножкіним обстежують верхів'я Великого Іргізу¹⁹.

Зимові канікули 1926 рр. Олексій цілком витратив на доставку до музею возом ікон, інших предметів культу, рукописних та друкованих книг з бібліотеки старообрядського Нижнього Вокресенського монастиря. Усього було привезено 451 предмет: ікони, книги, речі богослужіння, зокрема дерев'яна похідна церква.

---

¹⁷ Архів ПКМ. (Журавлев К.И. Отчет об археологических разведках и раскопках, произведенных в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1923 г.).

¹⁸ Архів ПКМ. (Журавлев К.И. Отчет об археологических исследованиях в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1924 г.).

¹⁹ Архів ПКМ. (Журавлев К.И. Археологические разведки по верхнему течению р. Б. Иргиза в июне 1925 г.).

У лютому 1926 року вночі у музеї з незрозумілих причин, можливо через погано влаштоване пічне опалення, виникла пожежа. Завідуючий К.І. Журавльов в цей час був у від'їзді, і Олексій, ризикуючи життям, організував спасіння монастирських архівів та документів з історії громадянської війни, цінної бібліотеки (понад 1000 рукописних книг і стародруків), колекцій. В результаті загинуло небагато, тільки те, що зайнялося до початку його прибуття. І хоча музейні цінності частково постраждали від води, вдалося привести їх до ладу, і вони були збережені²⁰.

В сучасних публікаціях церковних предметів заволжських монастирів можна знайти посилання на те, що деякі привезені О.І. Тереножкіним²¹.

1926 року Олексій закінчує дев'ятикласну (тобто 2 ступеня) школу.

В.В. Отрощенко згадує розповідь О.І. Тереножкіна про те, як той пішки, з заплічником на спині, добрався до Саратова, щоб показати професору П.С. Рикову назбирані зразки кераміки зрубної культури²².

Олексій займається самоосвітою, разом з К.І. Журавльовим уважно вивчає літературу з історії місцевого краю, церковного розколу, археології, зокрема «Бытовую археологию» В.А. Городцова²³.

Першим, по справжньому суттєвим практичним досвідом вченого, як він сам вважав, була участь влітку 1926 р. в археологічній експедиції Самарських курсів краєзнавства, що мала на меті проведення розвідок на схід від р. Самари та по р. Кінешмо. Відправився туди Олексій пішки, проводячи на своєму шляху розвідки старожитностей.

Керувала загоном Віра Володимирівна Гольмстен, яка стала першим професійним наставником молодого краєзнавця в археології. Н.П. Шевченко повідомляє, що в цій експедиції брала участь К.В. Тревер²⁴, і знайомство з видатним у майбутньому сходознавцем повинно було вплинути на коло зацікавлень молодого археолога. Загін, як згадував О.І. Тереножкін, виглядав досить своєрідно, пересувалися на возі²⁵.

В.В. Гольмстен, як і багато інших науковців, 1919 р. залишила голодну Москву і перебралася до Самари. Тут при університеті (заснований 1918 р.) було створено Товариство історії, археології, етнографії та природознавства за прикладом сусіднього старого Казанського університету, де таке товариство плідно працювало здавна, систематично видаючи збірки наукових праць.

---

²⁰ Тереножкін А. Автобиография. [Після 1979 р.] ... — С. 14; Сулейманова Н.И. Заволжская сокровищница. — 48 с.

²¹ Сулейманова Н.И. Крест-мошевик и три подпрестольных креста из Иргизских монастырей // Ставрографический сборник. — Кн. 3. Крест как личная святыня. — М., 2005. — С. 271.

²² Отрощенко В.В. О.И. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні // Ранній залізний вік Євразії ... — С. 13.

²³ Архів ПКМ. — № 74.

²⁴ Шевченко Н.П. Краєзнавча та музеєзнавча діяльність ... — С. 20.

²⁵ Кузьминых С.В., Сафонов И.Е., Сташенков Д.А. Вера Владимировна Гольмстен: материалы к биографии. — Самара, 2007. — С. 23, 33.

Саме Товариство споряджало експедиції, які очолювала В.В. Гольмстен. Метою було обстеження губернії, запропоноване В.А. Городцовим під час його приїзду 1920 р.

Не пізніше 1919 р. при Самарському університеті були започатковані Вищі етнологічно-археологічні курси краєзнавства. «Товариство поступово обростало підсобними закладами. До їх числа належали і археологічні курси, невідомо для кого і навіщо в той час створені. Однак археологія була у великій пошані в багатьох містах Російської Республіки, так як була свого роду виходом для інтелігенції, яка намагалася зайняти себе цікавою для неї історичною справою». Число слухачів на курсах доходило до 170 чоловік. Серед них були різні люди, інколи вельми колоритні, як згадує М.Н. Тихомиров, який працював бібліотекарем Товариства та викладав палеографію на курсах²⁶.

1923 р. університет в Самарі був ліквідований через нестачу фінансування та через те, що професура почала повертатися до Москви і Петрограду, але курси продовжували працювати.

Восени 1926 р. О.І. Тереножкін вступає на археологічне відділення цих Вищих етнологічно-археологічних курсів краєзнавства в Самарі. На таке рішення остаточно, мабуть, вплинула участь в літній експедиції.

Цього ж року вони разом із членом самарського Товариства М.Г. Маткіним відкривають стоянку верхнього палеоліту «Воскресеньський спуск» в центрі Самари²⁷.

Знання, що отримувалися на курсах, були достатніми для вступу до Московського університету. Окрім Тереножкіна, в МГУ та інші вузи пішли вчитися ще кілька чоловік (А.А. Марущенко, К.В. Сальніков, В.І. Марков), більшість з них потім стали відомими археологами. Вони групувалися навколо експедиції В.В. Гольмстен, яка беззмінно працювала вченим секретарем Товариства та секретарем Ради Курсів.

Під час війни, дізнавшись про трагічну загибель своєї наставниці в блокадному Ленінграді, О.І. Тереножкін написав в листі від 12.07.1942 р. до В.А. Городцова: «... безцінний мій вчитель і краща з Ваших учениць Віра Володимирівна Гольмстен померла; перша, хто своєю вмілою рукою підвела мене до істинної науки, до справжніх знань основ. Вона, спираючись на Ваш величезний досвід, навчила й познайомила з правильною постановкою польових досліджень, вмінням їх обробляти та доводити до відповідного кінця. Прощавай, моя захисниця і покровителька!»²⁸.

Розраховану на три роки навчання програму курсів Олексій пройшов за два роки, працюючи щоб заробити на життя одну зиму двірником, а іншу — робітником на пристані. Платити доводилося і за навчання.

Під час канікул, влітку 1927 р., він проводить розкопки на селищах зрубної культури Успенському та Клопихинському, разом з іншими пугачовськими

---

²⁶ Тихомиров М.Н. Самара в моей жизни ... — С. 59.

²⁷ История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Каменный век. — Самара: Изд. Сам. науч. центра РАН, 2000.

²⁸ НА ГИМ, ф. В.А. Городцова, спр. 439.

краєзнавцями досліджує кілька курганів в групах вздовж правого берега р. Мокра Клопиха²⁹. Також він бере участь у складі експедиції А.Ю. Якубовського в розкопках Пянджикенту у Таджикистані.

Цього року в зв'язку з 10-річним ювілеєм революції відбувся черговий переїзд краєзнавчого музею м. Пугачова в інше приміщення (з 1919 р. в дев'ятий раз), але, на щастя, надовго — він і зараз знаходиться там. Завдяки тому, що Заволжя не було окуповане (хоча в роки війни музей і перемістили в інше приміщення, що не пішло на користь колекціям), в сучасній експозиції можна бачити багато експонатів, здобутих Олексієм Тереножкіним вісімдесят років тому.

Достроково закінчивши курси, влітку 1928 року О.І. Тереножкін ще проводить розкопки та археологічні розвідки разом з завідувачем Пугачовського музею К.І. Журавльовим. Досліджена землянка з цікавим похованням епохи бронзи в ній, кілька невеликих курганів доби бронзи та середньовіччя поблизу с. Давидівка. Кургани копалися площею 4x4 м³⁰. Особливо цікавими виявилися золотоординські матеріали, вони знаходяться в широкому науковому вжитку й зараз³¹.

Головним результатом багаторічних сумісних досліджень О.І. Тереножкін вважав створення карти поселень зрубної культури Пугачовського повіту³². Можна сказати, що після його від'їзду археологічні роботи в музеї сходять нанівець, що збігається з тогочасною політикою, спрямованою на розгром усього краєзнавчого руху в країні.

Зазначимо, що матеріали, здобуті під час досліджень в Пугачовському повіті з 1920 по 1928 роки використовувалися науковцями в подальшому. Відкриті О.І. Тереножкіним і К.І. Журавльовим пам'ятки обстежувались у 1938–1939 рр. археологом І.В. Сініциним. Матеріали пізньої бронзи опрацьовувались багатьма археологами, починаючи від В.В. Гольмстен. Але в повному обсязі вони не введені в науковий обіг і їх вистачило б на публікацію монографічного характеру, яка б суттєво розширила джерелознавчу базу регіональних археологічних старожитностей Самарського Заволжя від неоліту до середньовіччя. Зважаючи на те, що звіти виконані ретельно і більшість знахідок збереглася, доцільно було б видати результати досліджень співробітників Пугачовського музею у 1920-ті роки з додержанням сучасних вимог до публікацій.

---

²⁹ Архів ПКМ. (Отчет. О археологических работах, произведенных летом 1927 г. в Пугачевском уезде Самарск. губ. студентом Высших курсов Краеведения при СГУ Алекс. Тереножкиным).

³⁰ Архів ПКМ. (*Тереножнин А.И.* Дневник археологических работ в Пугачевском уезде летом 1928 года).

³¹ *Ямилова Р.Р.* Убранство женского костюма кочевников Урало-Поволжья в контексте «имперской культуры» Золотой Орды // Формирование и взаимодействие уральских народов в изменяющейся этнокультурной среде Евразии: проблемы изучения и историография. Чтения памяти К.В. Сальникова (1900–1966). Матер. конф. — Уфа, 2007. — С. 307.

³² *Тереножкин А.* Автобиография. [Після 1979 р.] ... — С. 97.

Діяльність О.І. Тереножкіна і пізніше неодноразово пов'язувалася з музейною справою та краєзнавством.

Восени 1928 р. він переходить на третій курс історико-археологічного відділення етнологічного факультету 1 Московського державного університету (МГУ мав таку назву з 1917 по 1930 рр.). Вчителем молодого вченого тепер стає насамперед В.А. Городцов. Починається новий етап у житті, перед ним відкриваються значно ширші можливості для здобуття освіти — бібліотеки, музеї, саме середовище столичної наукової спільноти, з якого з'являються талановиті наставники, розгортаються нові обрії в науковій діяльності.

З кінця 1929 р. почався розгром краєзнавчого руху, значення якого в минуле десятиліття було дуже великим. Саме в його руслі зародився і сформувався інтерес О.І. Тереножкіна до археології. Рішенням IV Всеросійської конференції 1930 р. були ліквідовані обласні краєзнавчі організації. В Самарі, Саратові, як і по всій країні, почалися репресії³³.

З 15 жовтня 1929 р., ще під час навчання у Москві, О.І. Тереножкін влаштовується на роботу до Історичного музею співробітником 1 розряду в археологічний відділ (за іншими свідченнями, він працював також у відділі східної нумізматики). За отриманою нами усною відповіддю з архіву відділу кадрів ГІМу, особова справа О.І. Тереножкіна там зараз не зберігається, довоєнна документація була ніби-то знищена, коли виникла загроза захоплення міста німецькими військами.

Але життєві негаразди несподівано стали на заваді науковій кар'єрі, яка так щасливо почала складатися. Через безглуздий донос однокурсника про приховане соціальне положення Олексія у лютому виключили з числа студентів Московського університету. Це автоматично потягнуло за собою і звільнення з музею. В суспільстві поступово накопичувалася тривога — на початку 1930 р. якраз продовжувала розкручуватися «академічна справа» — перший масштабний репресивний захід проти істориків. Через півроку у цій справі буде заарештований, а потім висланий в Самару займатися краєзнавством і один з вчителів Тереножкіна з історії та археології — Ю.В. Готьє.

Восени 1930 р. О.І. Тереножкін за «путівкою» Наркомосвіти вимушений був поїхати у Середнє Зауралля працювати завідувачем краєзнавчого музею в м. Алапаєвську Свердловської області. Це «заслання» тривало до серпня 1931 р. і його довелося уникнути лише завдяки посиленням на сімейні обставини.

Повернувшись до Москви, він чомусь лише протягом одного місяця, з середини серпня по середину вересня, працював науковим співробітником Московського обласного музею, відомого своїми багатими археологічними колекціями. Можливо, що звільнення відбулося у зв'язку з наміченим згоранням роботи музею.

---

³³ *Малов Н.М.* Советская государственная музейная сеть в Саратове (1917–1930 гг.): организационное становление, страницы истории и музейные деятели // Народы Саратовского Поволжья: этнология, этнография, духовная и материальная культура: Мат. конф. — Саратов, 2006. — С. 265; *Формозов А.А.* Русские археологи в период тоталитаризма: Историографические очерки. — М., 2006. — С. 49–51.

Восени 1931 р. О.І. Тереножкін закінчує університет, отримавши спеціальність «музейний працівник — археолог».

З січня 1932 р. молодий науковець був залучений до роботи Центральної Ради «Всесоюзного добровільного товариства пролетарського туризму і екскурсій». Там він працював інструктором-педагогом до кінця 1934 р. Тоді ж ним була написана брошура «Основи пролетарського туризму», яка на довгий час стала основним методичним посібником для навчання краєзнавців³⁴.

Ми коротко окреслили шлях вченого після «пугачовського» періоду, щоб показати, як він поступово розширював і масштаби археологічних досліджень, і їх географію, переходячи від регіональних обстежень до «академічної» науки. З іншого боку, знайома і звична музейна справа та краєзнавство продовжувала займати значне місце в його житті на початку 1930-х років. На це вплинули і перипетії долі — виключення з університету, звільнення з Історичного музею, тимчасовий виїзд зі столиці загальмували на чотири роки науковий розвиток та кар'єрне зростання. Один випадок змінив хід життя, яке могло складатися інакше, але тут, наприклад, треба взяти до уваги те, що якби Тереножкін залишився працювати в «не досить пролетарських» музейних установах, то вірогідно, що він зазнав би більш жорстких репресій, як багато його колег...

За свідченнями людей, які добре знали О.І. Тереножкіна, він і протягом усього наступного життя постійно спілкувався з музейними працівниками, надавав консультації, допомагав з підготовкою публікацій, постачав наукову літературу³⁵.

В роки війни, користуючись кожною нагодою, вчений заходить до музеїв, нудьгує по улюбленій справі, навіть по траншеях виглядає стародавню кераміку. Восени 1944 р. у звільненому Луцьку він знайомиться з археологом Засадчуком — учнем Я.І. Пастернака, вивчає в місцевому музеї археологічні колекції, матеріали недостатньо відомих йому культур (навіть якимось ночує в пустому музеї), читає студентам лекції з археології Середньої Азії. В голодному Відні він знаходить відомого австрійського археолога Франца Ханчара, буває у нього вдома, допомагає продуктами.

Пізніше, після переїзду на Україну, він підтримував археологічні захоплення запорізького краєзнавця Олександра Бодяньського, листувався з ним, запрошував працювати до себе в експедицію.

Вчений під час польових досліджень висвітлював у місцевій пресі стародавнє минуле, часто писав про цікаві здобутки, популяризував археологічне знання та закликав до збереження пам'яток.

Не забував О.І. Тереножкін і рідний Пугачовський музей, де розпочалася його наукова діяльність. Ще під час війни писав з фронту до директора музею К.І. Журавльова, цікавився новими знахідками, мріяв про зустріч.

Щоб показати чим був цей музей в повітовому місті серед заволзьких степів, треба зробити наголос і на досягненнях Костянтина Івановича Журавльова, старшого за О.І. Тереножкіна на шість років, з яким вони разом ходили в

³⁴ Шевченко Н.П. Краєзнавча та музеєзнавча діяльність... — С. 20.

³⁵ Там само. — С. 20.

археологічні розвідки та займалися розкопками. Проведені Журавльовим польові палеонтологічні дослідження, яким він почав приділяти посилену увагу з 1926 р., викликали зацікавлення спеціалістів, а наукові публікації отримали визнання і знаходяться в активному вжитку й зараз.

Проста статистика говорить, що за якихось десять років в периферійному Пугачові виросли широковідомі науковці різного фаху: астроном М.С. Набоков, ботанік І.І. Тереножкін, археолог О.І. Тереножкін, палеонтолог К.І. Журавльов. На цьому окремому прикладі можна простежити, як розвиток справжньої науки в той час досить чітко корелюється з періодом підтримки краєзнавства.

Хоча краєзнавство і розвивали після революції, почасти на протигагу старій науці як можливу конкурентоспроможну альтернативу, досягнення цієї течії беззаперечні. І немає ніяких підстав закидати краєзнавству те, що академічна наука зазнавала в той час утисків. Тим паче необ'єктивними виглядають дещо занижені оцінки досягнень краєзнавчого руху в історіографії³⁶.

М.Н. Тихомиров 1919 р. пророчє написав у «Доповіді про поїздку в іргизькі монастирі з 31 травня по 17 червня 1919 р.»: «Яке величезне значення мають місцеві музеї, вони викликають любов до рідної старовини, привчають її цінувати, охороняти та любити. І це перша сходинка до втілення моєї фантазії щодо появи місцевих істориків, які б любили і знали рідну старовину». Мрійливе бажання майбутнього академіка (який тоді не підозрював недалекий обвал усього краєзнавчого руху та репресії серед науковців, коли в тенетах ГПУ загине і його рідний брат, теж історик), втім, встигло таки виповнитися, а Олексій Тереножкін став не лише знавцем місцевої історії — його відкриття мають світове значення.

Список скорочень

ГИМ — Государственный исторический музей

ПКМ — Пугачевский краеведческий музей

---

³⁶ *Генинг В.Ф.* Очерки по истории советской археологии. — К., 1982. — С. 47;
Пряхин А.Д. История советской археологии. — Воронеж, 1986. — С. 23.